

Ferenczi István

A daciai északi limes-szakasz nyugati felének főbb kutatási eredményeiről

Az 1965—66., 1968—69. és 1984—85. évi terepkutatásaink eredményei megerősíteni látszanak egy korábbi nézetet. Eszerint a Veceltől (*Miciától*) északra feltételezhető képzeletbeli római határszakasz nagyjában az Erdélyi Középhegység észak-déli irányú fő vízválasztóját követte. Az ettől a nem túlságosan kanyargós vonaltól nyugatra fekvő földkéreg-szerkezeti (tektonikus) medencékben (a Fehér-Körös-medence Körösbányaig nyúló felső, keleti részétől eltekintve) pillanatnyilag semmi biztos római erődítési, települési nyom (épületmaradvány, feliratos emlék) nem ismeretes. A 60—120 km széles Erdélyi Középhegység hajdanában öserdők fedte, nyugati szegélyén általában nagyon meredeken fölmagasodó óriás sasbérc (horszti) terjedelmes akadályövezete szükségtelessé tette a római Dacia nyugati végeinek e szakaszon való különösebb megerősítését. A Körösbánya—Brád—Abrudbánya—Aranyosbánya—Zalatna környéki aranytermő vidék azonban természetesen részét alkotta Dacia provincia középső-nyugati felének. Noha már ezen a tájon is megtettük az első, puhatolózó lépéseket, e területsáv római kori védelmének kérdése — egyelőre — továbbra is rejtély számunkra. Kibogozása légi felderítéssel, fényképezéssel összekötendő aprólékos terepjárások felderítő munkájától remélhető.

A. nagyjában a Găina (1486 m), Nagy-Bihar (1848 m) és Vigyázó (1836 m) „hegyvonulaton” végighúzható vonal ez utóbbi lapos tetejétől menedékesen északnak ereszkedve a sebesvárálji (? RESCVLVM) római tábortól 3—4 km-re Ny-ra keresztezte a Sebes-Körösnek az Erdélyi-medencéből kivezető, nyugatra irányuló, kanyargós, szűk völgyét.¹ A *limes* külső őrtoronysora ettől kezdve már a tágabban értelmezendő Meszes-hegység hullámos felületű, alacsony, keskeny hátán futott Dacia tartomány északi kapuvárosa, a dák nevű *Porolissum* környékéig.

Az északnyugati *limes*-szakasznak a természetes óriásgátként délnyugati-északkeleti irányban kb. 65 km hosszan húzódó hegység hátához igazodása — véleményem szerint — kétségtelenül a birodalmat gyarapító Traianus császár nevéhez fűzhető, akárcsak általában az egész új tartomány védelmi rendszere alapjainak kijelölése.² A sokfajta tehetséggel

¹ Többek között 1.: Paribeni, Roberto: *Optimus Princeps. Saggio sulla storia a sui tempi dell'Imperatore Traiano*. I. köt. Messina 1926 317—318; uő.: *L'ordinamento delta conquista di Traiano*. Dacia, II 1925 7; Daicovicu, Constantin: *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*. Anuarul Institutului de Studii Clasice (a továbbiakban: AISC), IV 1941 — 1943 319; Longden, R. P.: *The Wars of Trajan*. Cambridge Ancient History (a továbbiakban: CAH) 1936 233; Macrea, Mihail: *Istoria României* (a továbbiakban: IstRom) I. köt. București 1960 351; Ferenczi István: *Contribuții la problema limes-ului de vest al Daciei* (1. rész). Studii și cercetări de istorie veche (a továbbiakban: SCIV), X 1959 337—354; uő.: *Cu privire la apărarea hotarului de nord al provinciei Dacia*. Studii și comunicări — Satu Mare, II 1969 95, 96, 105 (a 12. jegyzettel); uő.: *Contribuții la problema limes-ului de vest al Daciei* (II/1 rész). Acta Musei Napocensis (a továbbiakban: ActaMN), 387—412; uő.: ActaMN, X 1973 545—568; uő.: ActaMN, XI 1974 23—40; uő.: *Considerații asupra limes-ului roman din Dacia de vest*. Ziridava, XI 1979 125—139; Dumitrașcu, Sever: *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*. ActaMN, VI 1969 483—491.

² Vö. Torma Károly: *A Limes Dacicus felső része*. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből (a továbbiakban: ÉTTK), IX. köt. II. db. Budapest 1880 113; Paulovics István: *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák”-ezüstkincsek kérdése*. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár 1944 101—102; Daicovicu, Constantin: *Porolissum*. Pauly-Wissowa-Kroll: Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft (a továbbiakban: PWRE), Supplementband XXII, Stuttgart 1953 267.h. uő.: IstRom. I 315—316; Ferenczi

megáldott „Optimus Princeps” germaniai helytartósága idején szerzett bőséges tapasztalattal, gazdag s elmélyült helyrajzi szemléje adatainak birtokában³, a tartomány földrajzi adottságainak bámulatosan alapos ismeretében szervezte meg a — tudásunk szerint — nagy vonalakban a daciai római uralom egész tartama alatt szinte változatlan határvédelmi rendszert.

Porolissum táborainak s egyéb védműveinek a telepítésével évezredekken keresztül használt nevezetes kereskedelmi út bizonyos szakaszának, a Meszesi-kapunak, az ún. „*Porta Mezesiná*”-nak⁴ az ellenőrzését biztosították, azt szükség esetén el is zárhatták.⁵

Az újonnan meghódított daciai területek határainak megvonásakor, védelmi rendszerének kialakításakor a katonai (hadászati) érdekek mellett egyáltalán le nem becülhető szerephez jutottak a gazdaságosság szempontjai is.⁶ (Többek közt emiatt

István: *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „Limes Dacicus”*. ActaMN, V 1968 78. Noha nem fejtí ki bővebben, hasonló megfontolásra jutott Christescu, Vasile is (*Istoria militară a Daciei romane*. București 1937 35).

³ Többek között I.s Torma Károly: ÉTTK, LX II 113; Altheim, Franz: *Die Soldatenkaiser*. Frankfurt am Main 1939 95—96; Radnóti Aladár: *A daciai limes a Meszesen*. Archaeologiai Értesítő (a továbbiakban: ArchÉrt), III. sor. V—VI 1944—1945 146—147, 163-165; Daicovicu, Constantin: PWRE, Suppl. XXII 265—270h.; Forni, Giovanni: *Limes címszó: De Ruggiero*. Ettore: *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane* — Roma-Spoleto 1959 (kny.) 32; Macrea, Mihail: IstRom. I. 377; uő. — Protase, Dumitru—Rusu, Mircea: *Șantierul arheologic Porolissum*. Materiale și cercetări arheologice (a továbbiakban: Materiale), VII 1959 371; Macrea, Mihail—Rusu, Mircea—Mitrofan, Ioan: *Șantier arheologic Porolissum*. Materiale, VII 1962 521 stb. Traianus *Germania Superior*-beli tevékenységével kapcsolatban többek között I.: Ritterling, Ernst: *Legio címszó* PWRE, XII₁₋₂ Stuttgart 1924. 1280. h.; Paribeni, Roberto: i. m. I 105—108; Longden, R. P.: i. m. 224; Hanslik, Rudolf: *M. Ulpius Traianus címszó* PWRE, Suppl. X Stuttgart 1965 1038. h.; Cizek, Eugen: *Epoca lui Traian*. București 1980 255—257, 265 a felsorolt művekkel.

⁴ E földrajzi-történeti fogalommal kapcsolatban I.: Hofmanh Károly: Földtani Közlöny, XI 1879 232, 254; Torma Károly: ÉTTK, LX II 1880 78, 79; Petri Mór: *Szilágy vármegye monográfiája*. I. köt. Budapest 1900 223—228; Mateescu, Ștefan, I.: Anuarul Institutului Geologic al României, XI 1925—1926 375; Mihăilescu, Vintilă: Buletinul Societății Geografice Române, LIII 1934 363—369; uő.: Volum omagial „Gr. Antipa”. București 1938 362, különösen a 2. jegyzet; Ferenczi István: *Régészeti megfigyelések a Limes Dacicus északnyugati szakaszán*. Erdélyi Múzeum (a továbbiakban: EM), XLVI₂ 1941 210—211 a 3. jegyzet; uő.: Erdélyi Tudományos Füzetek. 129. sz. Kolozsvár 1941 25—26; uő.: *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Meseșgebirges*. (Ein Vorbericht) Dacia, revue d’archéologie et d’histoire ancienne. N. S., XI 1967. 146; uő.: ActaMN, V 1968 77—79, 84, 87, 92; Daicovicu, Constantin: PWRE, Suppl. XXII, 265—270; Savu, Alexandru: *Podișul Someșan*. Studiu geomorfologic. A kolozsvári „Babeș—Bolyai” Tudományegyetem Földrajz-Földtan-Élettan Kara földrajzi könyvtárában őrzött doktori értekezés. Kolozsvár 1963; uő.: *Depresiunea Transilvaniei*. Geografia României. I. Geografia fizică. *Unitățile fizice-geografice* című fejezet (szerk. Velcea, Valeria és Badea, Lucian) 615—618; Coteș, Petre—Martiniuc, C: *Geomorfologic* című fejezet. — Monografia geografică a R. P. România. I. Geografia fizică. București 1960 225; Clichici, Octavian: Studia ser. Geologia-Geographia, 1968 fasc. I. 54—55; Rusu, Mircea: *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*. = Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. prof. Șt. Pascu. Cluj 1974 265—279; Matei, Alexandru V.: Acta Musei Porolissensis (a továbbiakban: ActaMP), III 1979 490.

⁵ Ferenczi István: EM, XLVI₂ 210—211. Chirilă, Eugen és Matei, Aléxandru V. ezzel az ősrégi kereskedelmi útvonallal összefüggőn a „só útja” megjelölést használja. Vö. ActaMP, VII 1983 116 és X 1986. 108, 113. Radnóti Aladár (ArchÉrt, III. sor. V—VI 1944—1945 147, 71. jegyzet) ezzel kapcsolatos véleménye a földfelszín-alakzati adottságok miatt — sajnos — elfogadhatatlan.

⁶ A Római Birodalom határait tekintve összességükben majd mindenütt tapasztalhatjuk a legfelsőbb vezetésnek vagy a tartományi hadvezetőségeknek azt a nyilvánvaló szándékát, természetes törekvését, hogy a Birodalom terjeszkedése időszakában, úgy Hadrianusig, minél megmondottabban, ésszerűbben, gazdaságosabban oldják meg a pillanatnyi vagy távlati érdekeknek megfelelően a hadművelati alappontok és vonalak (bázisok), továbbá a védelmi vonalak kitzését, elhelyezését. Ez — meglehet — íratlan, de amennyire át tudjuk tekinteni a helyzetet, általános szabálya volt a római hadseregnek. Ezt az elvet alkalmazták mind nagy általánosságban, mind a részleteket tekintve az összes jelentősebb vagy jelentéktelenebb határszakasz esetében. Még egyezményes határszakaszokon is a védelmi vonalak minél rövidebb meghúzására törekedtek. (Ezt különben nemcsak a gazdaságossági, de a hadászati érdekek is u g y a n megkövetelték.) Az eset egyik legbeszédesebb mintája Britanniában Hadrianus *valluma*; a brit sziget egyik legkeskenyebb részén: a Solvay Firth meg a Tyne tölcsértorkolata között, illetőleg Newcastle-upon-Tyne városától keletre fekvő „Wallsend” között húzódtott; Antoninus Pius császár falát pedig a Brit-sziget É felé második, még keskenyebb

illesztették a határvédelmi rendszerbe a különösen a Szilágyság határvidéke fölé 300—350 m-es átlagos viszonylagos magassággal letekintő Meszes-hegység oromsorát is.)

Ugyanennek az elvnek az alapján támaszkodtak az Erdélyi Középhegység meg a Keleti-Kárpátok közt húzódó alacsony röghegység-sornak, a román földrajzkutatóktól „kárpátközi járomnak” nevezett, északra többé-kevésbé meredek (sok esetben szikla-) falban alábocsátkozó részeire: a kődi Nagyhegy (637 m), a Haragos (Vf. Florii 811 m), a Peresnyel (663 m), a Kővár-vidéki mészkőfennsík, valamint az Ilosvai-hegység (783, 975 m) szinte „maguktól kínálkozó”, Zsibó városánál még csak egyetlen, meredeken megdőlt jégtáblához hasonlítható, keletebbre azonban több km-re szélesedő, nagyobb léptékű térképeken nem is észlelhető, ám a valóságban meglehetősen nehézségekkel áthatolható magaslat-sorára, kueszta-vonalára.

Aprólékosabb földrajzi jellegű bemutatásától most eltekintve csupán annyit óhajtok megjegyezni, hogy még az első hallomásra könnyebben áthatolhatónak vélhető, alacsony mészkőfennsík-részek is szép számmal figyelhetők meg az északról délre haladást nem lekicsinyelhetően akadályozó exokarszt-jelenségek, lábbelit rontó, lábficamot okozó sziklabordák, víznyelők (töbörök, vakvölgyek, zombolyok, sőt zomboly-mezők stb.), kelet-nyugati irányú valóságos sziklafalak, észak felől szinte megmászhatatlanul meredek, éles kueszták kőfolyásokkal, a terület keleti részén a mészkőfennsíkba vágódott (nem túl mély, de mégiscsak létező) sziklaszorosok stb.

E kelet felé szélesedő akadályövezettől délre, nagyjában DK-ÉNy irányban folyik, a hosszanti tengelyét tekintve legalább öt ízben egészében irányt változtató, szinte zezzugosnak mondható völgyű (egyesült) Szamos folyó Dés és Zsibó városa közti, mintegy 75 km hosszúságban. (Tévedés ne essék, a völgy megtörésén nem a folyóágy kanyargásait [meandereit] értjük, hanem annak egészét érintő irányváltásait!) A völgynek ez a földkéreg-szerkezeti törésektől megszabott többszörös irányváltása eleve alkalmatlanná tette azt a római *limes* ör- és jelzőtorony-sorának a teljes egészében való idetelepítésére, hiszen a fővölgy kígyózó volta miatt szó se lehetett az áttekinthetőség kívánalmának a védővonallal kapcsolatos alkalmazhatásáról, noha ennek az elvnek az érvényesülése Dacia eddig ismeretes minden *limes*-szakaszán világosan megfigyelhető. Ezért már régebbtől nem fogadhattuk el a folyami határról hangoztatott korábbi feltételezéseket.⁷ Ráadásul nem szabad szem elől téveszteni, hogy az (egyesült) Szamos-völgy Dés—Zsibó közti szakaszában ma ismeretes két római segédcsapat (*auxilia*-) táborvára: Alsókosály meg Tihó egymástól távolsága mind a provincia ÉNy-i, mind az ÉK-K-i táborsorán észlelt helyzethez képest szokatlanul nagy: 65 km-re rúg! Ez kb. két teljes (nyári) napi menetteljesítménynek felel meg. Ehhez járul még a Szamos-völgynek a

„befűződése”, a Firth of Clyde meg a Firth of Forth között építették, ott, ahol ez utóbbi öböl mintegy 90 (!) km mélységben nyomul a szárazföld belsejébe. Ez kétségtelenül nagy anyagi és erőmegtakarítást jelentett a Birodalomnak. E kérdéskörrel kapcsolatban különben 1.: Homo, Léon: *L'Empire romain*. Paris 1925 180—217. L. még Ferenczi István: ActaMN, V 1968 84, a 32. jegyz.

⁷ Vö. Ferenczi István: *A tihói táborról*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár—Bukarest 1957 291—292. A szóban forgó védelmi szakasszal kapcsolatban bővebben 1.: Ferenczi István: *Limes-ul Daciei. Sectorul de pe Someșul (unit). Elementele de apărare pe subsectorul Ileanda-Tihău*. ActaMP, XII 1988 251—289; uő.: *Untersuchungen an der nördlichen Limesstrecke Daziens*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (a továbbiakban: ActaArchHung), 41 1989 299—311; uő.: *Limes-ul Daciei. Sectorul de pe Someșul (unit). Elementele de apărare pe subsectorul Căței-Ileanda*. ActaMP, XIV—XV 1990—1991 127—151 a fölhasznált szakirodalmi anyaggal.

76 m³/sec vízhozamhoz⁸ képest sok helyütt szűk és meredek oldalú volta!⁹ Három vagy négy szakaszon csaknem szorossá szűkülése még jobban megnehezítette volna az áttekinthetőséget, ellenőrzést. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy az Ilosvai-hegységtől délre magasodó, tágabban értelmezett hajdani tűzhányótörpe, a Csicsói-hegység (779 m) valamikor sűrű lombhullató-erdős háta északról nagyon megkönnyítette bármilyen ellenséges csapat dél, azaz római foglalt terület felé nyomulását.¹⁰ A fentebbiekben említett fennsíkon előrehatolva, hadászatiilag rendkívül előnyös helyzetből rohanhatták volna le a 65 km-es távolságon a fővölgybe elszórtan telepített gyenge római figyelő- és jelző-őrségeket.

Remélhetőleg a fentiek összefogott előadásából is világossá válik, hogy hadászati (stratégiai) és harcászati (taktikai) tekintetben a Szamos-völgy Alsókosály és Tihó közti talpa éppenséggel nem felelhetett meg ilyen hosszú védelmi körlet hol keskenyebb, hol szélesebb völgysíkon való kiépítésére. Ezzel szemben viszont kitűnően alkalmasnak mutatkozott a két tábor összeköttetését biztosító, no meg közvetlen közelükben felsorakozott őrtornyok (és esetleges nagyobb erődítmények: *burgi, castella*?) ellátását lehetővé tevő fő hadászati (*limes*-) út vezetésére.

Az adott helyzet alapján joggal vetődött fel a kérdés: mégis létezett-e egyáltalán bárminemű védelmi szervezet az említett két *auxilia*-tábor közti elképzelhető határszakaszon, s ha igen, vajon merre húzódnak? Bár a tihói táborral kapcsolatos, még 1958-ban megjelent kis írásomban már voltak bizonyos sejtelmeim a kérdés megoldására, ezeknek akkoriban nem mertem hangot adni.

Két kedvező körülmény segítette a kutatás megindulását. Az egyik az erdélyi, Bethlen városa melletti csicsókeresztúri születésű Torma Károly nevéhez fűződik. E kiváló régészünk a múlt század 70-es éveiben fedezte fel és járta végig a meszesi *limes*-szakaszt *Porolissum* táboraitól, többi védelmi műveitől a Sebes-Körös völgygyorsosáig. A 80-as években az (egyesült) Szamos völgyében is kutatni kezdett. Szamosgalgó, Ködmönös, Révkörtvélyes, Kisnyíres és Nagylozna határában fel is fedezett néhány római őrtorny-maradványt.¹¹ Szerencsétlenségre azonban még ezek a szétszórtan fekvő, csekély terjedelmű maradványok se kerültek be a tudományos „köztudatba”; a tartomány északi határvonalával foglalkozó kutatók nem ismerték. Ezekről az emlékekről mindössze az egykori Szolnok-Doboka megye monográfiájában olvasható néhány nehezen megtalálható, szétszórt, rövid utalás.¹²

A másik, a kutatások újabb megindítását ösztönző szerencsés felfedezés egy 1967-ben még középiskolás tanuló személyéhez fűződik. Az a növendék szülőfaluja, Csicsókápolna határában fekvő őrtorny-maradványból kiásott régiségeket vitt bemutatásra a dési múzeumba, illetőleg a kolozsvári Történelmi és Régészeti Intézetbe. A leleteket megtekintő, akkor főkutató Protase Dumitru (jelenleg ny. egyetemi tanár) felismerte azok jelentőségét, de, ismerve e sorok írójának *limes*-szel kapcsolatos, évtizedekkel ezelőtt

⁸ Diaconu, Constantin, Dumitrescu, Sorin, Gişteanu, Petre, Dumitrescu, Valeriu, Lăzărescu, Dan, Panait, Ion, Újvári, Iosif: *Hidrografici* című fejezet a Monografia geografică a R. P. Romîne (!) stb. 455—457, 42—45. táblázat.

⁹ Kialakulásával kapcsolatban, felszíni alaktani jellegzetességei tekintetében I. Savu, Alexandra: i. m.

¹⁰ Vö. Ferenczi István: *Contribuții la topografia arheologică a Culmei Ciceului (jud. Bistrița-Năsăud)*. File de istorie. Culegere de studii, articole și comunicări. Muzeul de istorie Bistrița (a továbbiakban: FI), I 1971 73—84.

¹¹ L.: Ferenczi István: *Studii și comunicări* — Satu Mare, II 1969 101 — 102.

¹² Vö. Kádár József: *Szolnok-Doboka vártmege monográfiája*. III. köt. Dés 1902 512; IV. köt. 474; V 81; VI 90; Ferenczi István: *Studii și comunicări* — Satu Mare, II 1969 106, 30—35. jegyzet.

kialakult érdeklődését és kutatásainak eredményét, önzetlenül átengedte a kiszállás, felfedezés, további terepszemlék lehetőségét. (E helyről is fogadja hálás köszönetemet!) A kutatások anyagi fedezetéről a felfedezés híréből fellelkesedett néhai Daicoviciu Constantin akadémikus gondoskodott haláláig az Erdélyi Történelmi Múzeum költségvetéséből.

*

1968 nyarán kezdtük meg (az azóta csaknem szakadatlanul folytatott, Délkelet-Erdélyig, szabatosabban a jelenlegi Hargita és Kovászna megye határának egyik pontjáig, a homoródoklándi *burgus*-ig, sőt immár az erdővidéki Nagybaconig hatoló¹³) több száz km-nyi, eddig csak gyanított, de nem ismert őrtorony-sort követő kutatásainkat.

A Dés—Zsibó közti Szamos menti *limes*-vonal, a folyóhoz viszonyított helyzetét tekintve, két jól elkülöníthető szakaszra tagolódik. A Zsibó közelében a Szamosba szakadó Almás patak torkolata és — hegymenetben haladva — a Kornislaka közti szakaszon a védelmi elemek nagy része a bal parton, a meglehetősen fölszabdalt felületű erdélyi Szamoshát kueszta-szerűn végződő, meredeken lealacsonyodó, északi, végső, erdős kiágazásain sorakozik, a Szamos völgyére általában nagyszerű kilátást, ellenőrzési lehetőséget biztosítva.

Ezzel átellenben, a folyó jobb partján Ny-ról K felé egyre szélesedő, s DK-re lejtő, északi oldalán „csipkézett”, meredek sziklafalakkal alábocsátkozó, északi előtere fölé 200—250 m-rel magasodó kueszta-vonal húzódik. E kueszták egyikén-másikán ásatással egyelőre nem bizonyított, „előretolt” helyzetű őrtorony-maradványok figyelhetők meg.

Hegymenet Kornislakától Alsókosályig a folyó jobb partján egyre nagyobb viszonylagos szintkülönbségű magaslatok emelkednek, helyel-közzel szoros-jellegű völgyszakaszok fölé. A toronysor Nagyilondánál átcsap a Szamos jobb partjára, és lassanként felkapaszkodik a széles látóhatárt nyitó, mind tekintélyesebb magasságú, de a folyó völgyétől egyre távolabb eső tetőkre (pl. a Toaca Glodului-ra, 620 m), hajdanában látható gonddal válogatva ki az ör- és jelzőtoronyok telepítésére alkalmasnak ítélt bérceket, még ha a terep meglehetősen szaggatott felszíne miatt a *castrametator*oknak nem is sikerült éppen egyenest kihozniuk.

Szamosgalgó és Nagyborszó közt a folyóvölgy kanyargása miatt a figyelő- és jelzőtorony-vonal megint közelebb kerül a Szamos ágyához, de azután fokozatosan ismét eltávolodik, s a minden irányban nagyszerű kilátást biztosító falkosányi „Cigla” (vagy a kackói Kishavas („Muncel”, 709 m) széles ormán tetőzik.

*

¹³ Ehhez fűződnél 1.: Ferenczi István: *Cercetări și rezultate noi pe limes-ul de nord al Daciei romane*. FI II 1972 37—46; uő.: *Die Nordstrecke des dakischen Limes von Crișul Repede bis zu den Ostkarpaten*. = Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, Mamaia, 6—13 septembre 1972. București—Köln—Wien 1974 201—205; uő.: *Zur Verteidigung der Nordgrenze der Provinz Dazien*. — Roman Frontier Studies 1969. Eight International Congress of Limesforschung, edited by Eric Birley, Brian Dobson and Michael Jarrett, Cardiff, University of Wales Press 1974 204—211; uő.: Ferenczi Géza, Baias, Aurel: FI, III 1974 181—188; Ferenczi István: *Neue Forschungsergebnisse über den Limes innerkarpatischen Daziens*, Dacia N. S., XVIII 1974 127—136; uő., Ferenczi Géza: *Neue Forschungen und Ergebnisse am Nordostlimes der Dacia Porolissensis*. = Akten des XI Internationalen Limeskongresses. (Székesfehérvár, 30. 8. 6. 9. 1976). Budapest 1977 (szerk. Fitz Jenő) 365—375; uők.: *Săpături arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita)*. ActaMN, XIX 1982 279—286 stb.

Noha egyelőre távol állunk a fent körvonalazott *limes*-szakasszal kapcsolatos végső következtetések levonásától, összegezésétől, előljáróban talán mégis megkockáztathatunk néhány, bizonyos általánosabb jellegű kérdésfelvetést, a jövődől, kiszélesített kutatásokat segíteni kívánó gondolatot.

1. A védelmi sáv Nagyilonda—Tihó közti szakasza kettőzöttnek tűnik, különösen ha jövődől régészeti ásásokkal bebizonyosodnék a Szamos-jobbparti kuesztasor bizonyos magaslatain megfigyelt kis terjedelmű mesterséges tereptárgyak római és — ráadásul — katonai jellege. Ilyeneket észleltünk Csokmány helység felett, azután a Kecskési-hegyen (579 m), a kővár-solymosi „La Cărămidă” nevű magaslaton, továbbá Kisnyíres falu környékén, a „Știubei” és „Dealul Secăturii” nevű, északra meredeken lejtő tetőkön.

Ennek a szakasznak a második (?) vonalát a Szamos-örmező fölé sziklafallal emelkedő „Dealul Tărăboilor” (347 m)¹⁴, a tihói tábortól közvetlenül délre emelkedő magaslaton lévő, továbbá a szamoszurduki, csűr-falvi, kőloznai, nagyloznai, ködmönösi (pl. „Fața prisăcii în spate”, „Rîpa Malului”), konkolyfalvi („Podireu”) és kornislaki („La Bontauă”) stb. ör- és jelzőtoronyok sok esetben meglepően jól megmaradt romjai tűzik elének.

2. A Nagyilonda—Falkosány („Cigla” vagy „Kishavas”) közti szakaszon mai ismereteink szerint csupán egyszerű őrtorony-sor van (hacsak hozzá nem vesszük az Ilosvai-hegység nyugati szárnyán — a „Vilmai hegy”, 776, 783 m környékén — megfigyelt, esetleg toronymaradványokat rejtő, kis terjedelmű, mesterségesnek tűnő tereptárgyakat)¹⁵. A teljesség kedvéért, közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a Szamos bal partján több helység gyanúsak tűnő helyneve határrészében végzett vizsgálódásunk tárgyunkra nézve haszontalannak mutatkozott.¹⁶

3. Megfigyeléseinkből világosan leszűrhetőn a *castrametatorok* minden részletet illetően a lehetőségek messzemenő kihasználásával igyekeztek minél egyenesebbre kijelölni a figyelő- és jelző-tornyok vonalát és ugyanakkor kikerülni a Szamos-völgy nehezen áttekinthető, szoros-jellegű szakaszait. A toronyok vonala tehát nem követi hűségesen a völgy többé vagy kevésbé hirtelen irányváltoztatásait („... *Cauendum etiam, ne mons sit vicinus aut collis altior, qui ab adversariis captus possit officere...*” Fl. Vegetius Renatus: *Epitome rei militaris* [II. 22]), hanem egyik oldalon a tihói, másik végén az alsókosályi táborra (*castrumra*) „támaszkodó” tökéletlen félkörívét alkot.

4. Értékelésünk közben nem szabad szem elől téveszteniünk a következő helyzetet: mint már említettük, a szóban forgó két *auxilia*-tábor kb. 65 km-re fekszik egymástól. Másodsorban: az ör- és jelzőtorony-sor (a tihó-kornislaki szakaszon esetleg a belső vonal?) valahol Kornislaka meg Bűdöspataka, illetőleg Nagyilonda közt lépi át a Szamos medrét, azaz az Alsókosály—Tihó távolság felezése táján, az utóbbi tábor előnyére kb. 5 km-rel! Harmadsorban: míg a *Cohors I Cannanefatium* (zászlóaljnyi alakulat) védelmezte tihói¹⁷ tábor a Szamos bal partján fekszik, addig az alsókosályi tábort a folyó jobb partjár

¹⁴ Vö. Ferenczi István: EM, XLVI₂ 1941 210; uő.: ETF 129. sz. 26.

¹⁵ Ferenczi István: Dacia N. S., XXII 1978 260 (Abb. 1); Matei, Alexandru V., Lakó Éva: ActaMP, III 1979 133 46. sz.

¹⁶ Ferenczi István: *Contribuții la topografia arheologică a văi Someșului (în sectorul Vad-Surduc)*. ActaMN, XIII 1976 46—49 2—8. sz.

¹⁷ Vö. Russu, Ion I.: Dacia N. S., I 1957 361. (könyvismertetés); uő.: *Auxilia Provinciae Daciae*. SCIV, XXIII₁ 1972 70, 32. jegyz.; Ferenczi István: Kelemen Emlékkönyv 288; Daicovicu, Constantin, Protase, Dumitru: *Un nouveau diplôme militaire de Dacia Porolissensis*. Journal of Roman Studies (a továbbiakban: JRS), LI 1961 63—70; uők: *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*. ActaMN, I 1964 170; Wollmann, Volker—Bot, Gheorghe: *Despre castrul și garnizoana romană de la Tihău*. = In memoriam Constantinei Daicovicu. Cluj 1974 431—434; Wollmann, Volker: *Cohors I*

telepítették. Negyedsorban szem előtt kell tartanunk, hogy a *Samum*-i (alsókosályi) *auxilia*-táborból több (ugyanabban az időben?) szolgálatot teljesítő gyalogos és lovas csapatot: a *Cohors I Britannica (Britannorum) c.R. equitata*¹⁸ (ezeres létszámú, lovas szakasszal is megerősített alakulat), azután a *Palmyrenii sagittarii* (szíriai íjász alakulat) még a II. század elejétől, továbbá az *Ala Elec(torum)*¹⁹ (lovas osztály) látta el a néhány km-rel hosszabb *limes*-szakasz védelmének a feladatát, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy talán a márkomán háborúk kitörése (167) óta a sorrendben elsőként említett alakulatot *equitatá*vá szervezték át (lovas szakasszal egészítették ki), tehát nem jelenthetett különösebb nehézséget. Bizonyos valószínűséggel feltehetően a két *castra* védelmi körzetének választóvonalára éppen a Kornislaka—Büdöspataka közti területsávban kereshető. E föltevést megerősíteni látszanak a Csömény (falu) belső területén megfigyelt, nagyobb felületen előforduló római nyomok. Ott terjedelmes, alacsony, de árvízmentes folyópadon meglehetősen nagy számban kerülnek napvilágra a legkülönbözőbb római régiségek, terjedelmes épületek maradványai.

5. Legalább elvben nem vethető el egészen annak a lehetősége, hogy a két védelmi körlet érintkezési sávjában a folyó belső, sziklatalapzatú bal parti padjai Csömény meg Ködmönös falvak közt vagy éppen azok belső területén, illetőleg azokkal átellenben, a folyó jobb parti padjain közepes nagyságú erődítménynek (*castellumnak, burgusnak*) kellett lennie. A fentebb említett bőséges régészeti anyagra gondolva, mindenekelőtt Csömény belterületére gyanakodom. Rendszeres ásatások befejezéséig, természetesen, csupán feltételezésként vethetjük fel ezt a lehetőséget.

6. A nagyilondai—alsókosályi körletben, szabatosabban Szamosgalgó meg Falkosány közt kétségtelenül növekszik az ör- és jelzőtoronyok sűrűsége, viszonylag kisebb, általában a 400—500 m-t meg nem haladó távolságra lévén telepítve. Itt, nagyon furcsán, bizonyos szakaszon nem a tág kilátást engedélyező, fő-dombháton helyezkednek el, hanem az éppen ezen a szakaszon szűkebb Szamos-völgy fölé ki-kinyúló, valamivel alacsonyabb oldalháton. Erre való tekintettel talán megkockáztathatom azt a feltevést, hogy ezeknek inkább jelző, szabatosabban jelzést továbbító, semmint a szó szoros értelmében vett megfigyelő feladat jutott osztályrészükül, hacsak nem voltak kétemeletesek! Egyébként a többi ör- és jelzőtorony telepítése mintha az ezen a rövid részen az Ilosvai-hegység karulyfalvi (mindössze 428 m-es) alacsony hágóján a Lápos folyó medencéje felől várt támadásokról tanúskodnék?

Canninefatium in Dakien. Germania. Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (a továbbiakban: Germania), LII 1974 150—153; Gudea, Nicolae: *Cîteva observații în legătură cu trupele din Dacia de nord și cu armata Daciei Porolissensis*. ActaMP, I 1977 110 27. sz., 119; Forni, Giovanni: DE, Fasc. 40—41 Roma 1982 1285—1286. h.

¹⁸Budáy Árpád: *Római feli rattan*. Kolozsvár 1914 276; Daicovicu, Constantin: *Neue Mitteilungen aus Dazien*. Dacia, VII—VIII 1937—1940 307—308; Wagner, Walter: *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*. Berlin 1938 104—105, a 184—185. jegyzettel; Kraft, Konrad: *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*. Bern 1951 171; Christescu, Vasile: i. m. 136; Russu, Ion I.: *Diploma militară de la Gilău*. Materiale, II 1956 708—710; uő.: SCIV, XXIII, 1972 68—69 *C(ohors) I B(ritannica) civium Romanorum*-ról ír; Szilágyi János: *A daciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*. Dissertationes Pannonicae (a továbbiakban: DissPann) II. sor. 21. sz. [hibásan olvassa az alsókosályi bélyegző CIB rövidítését *C(ohors) I B(rittonum)-nak C(ohors) I B(ritannica)* vagy *B(ritannorum)* helyett]; Forni, Giovanni: Athenaeum (Pavia) n. s., XXXVI fasc. 1—4 1958 32—33 (kny.); uő.: DE, fasc. 40—41 Roma 1982 1286. h.; Daicovicu, Constantin, Protase, Dumitru: JRS, LI 1961 65—66; uők.: ActaMN, I 1964 168—169; Gudea, Nicolae: ActaMP, I 1977 111, 28. sz. 120.

¹⁹Russu, Ion I.: *Materiale epigrafice în Muzeul raional Dej*. Activitatea muzeelor. Sfatul Popular al Regiunii Cluj. Secțiunea culturală. II 1956 128—131 (véleménye szerint ugyanazon alakulat egy század leforgása alatti névcserejéről van szó); Forni, Giovanni: DE, fasc. 40—41 1286. h.

7. Bizonyos, rendkívül kedvező „távközlési” lehetőségek tekintetében fel kell hívnom a figyelmet, hogy az erdélyi Szamos-hát több irányából is viszonylag könnyen megközelíthető, egyrészt a Szamos-völgy Alsókösály—Nagyilonda, Nagyilonda—Tihó, másrészt az Almás—Egregy vízgyűjtő iker-medencéje közt különösen kiemelkedő magaslatainak (a „Măgura Dejului”, 607 m, „Rîpa Şimişnei”, 612 m, „Nadişul”, 645 m, a semesnyei „Cetăţele”, 600 m, „Ţucluiul Şimişnei”) mindenikéről külön-külön, egyugyanazon tetőcskéről már közepes látási viszonyok mellett is ellátni a *Porolissum*-i „Pomăt” és „Citera” táborait hordozó (502 m t.sz.f.m.) ormokig, valamint a 709 m-es falkosányi „Cigla”-ig, illetőleg a kackói „Kishavasig” („Muncel”-ig). Más szóval tehát egy, legfőnnebb két köztes dombtetőre telepített esetleges jelzőtorony segítségével az egymástól légvonalban csak mintegy 55 km távolságban (!) fekvő *Porolissum* és Alsókösály táborai közötti nagyon gyors üzenetváltást tette volna lehetővé. Ez a körülmény — nyilvánvalón — nagy könnyebbséget, előnyt jelentett volna az egész északi Limes-rész hadműveleteinek összehangolásában, parancsok továbbításában, a tájékoztatás szinte mai gyorsasággal lebonyolítható megoldásában egy végeredményben csaknem 180 km hosszúságú határszakasz esetében! Önkéntelenül vetődik fel a kérdés: vajon a magasabb beosztású parancsnokok ráébredtek-e ennek a kézenfekvő, hadászatiilag rendkívül jelentős megoldásnak a lehetőségére? 1971. évi terepkutatásaimkor az említettek közül csupán három, minden irányban kitűnő ellátást kínáló tetőt: a „Cetăţele”-t, a „Ţucluiul Şimişnei”-t, valamint a „Măgura Dejului”-t kereshettük fel, nem sok eredménnyel. E tekintetben csupán jövőendő légi felderítés, továbbá alapos terepszemlék eredményei hozhatnak igenlő vagy teljesen elutasító választ.

8. A figyelő- és jelzőtoronyok (pl. a Szamoszurduk— „Valea Hrăii”, „Podinucu deasupra tunărului”, de még inkább a Csűrfulva, Lozna, Szamosgalgó, Csicsókápolna, Falkosány környékiek) magaslati telepítésének magyarázatát abban vélem felfedezni, hogy a Szamos völgyében bizonyos évszakok rendszerint nagy lehűléssel járó, felhőtlen éjszakáin több tíz, sőt olykor 100 m vastag, nemcsak reggel, de késő délelőttig szerte-nemoszló, átlátszatlan ködréteg, valóságos „ködtenger” üli meg a vidéket. Ez a természetes „függöny” — nyilván — teljesen „megvakította” volna az alacsony padokra telepített őrs- és jelzőtoronyok éppen szolgálatos harcosait, lehetővé téve a köd leple alatt a folyón átkelő és előrenyomuló ellenség rajtaütésszerű, hirtelen támadását. Véleményem szerint ezzel magyarázható az a körülmény is, hogy mind az alsókösályi, mind a tihói tábor közvetlen közelében, az azok fölé magasodó tetőkön egy vagy több figyelő- és jelzőtoronyt építettek. Ezekre a nagy körültekintéssel kiválogatott hegy- vagy dombtetőkre emelt tornyok az éjszakai-délelőtti ködtenger felett maradtak, lehetővé téve az összes oldalról érkező látójelzés vételét és — hangjelzéssé változtatva — a táborok parancsnokságához való továbbítását.

9. Részben ugyancsak a távközlés kérdéseivel kapcsolatban — legalább futólag — meg kell emlékezmem egy szemmel láthatólag tudatosan alkalmazott elv következetes végrehajtásáról. Ahol a terepviszonyok, körülmények csak megengedték (erre minden kínálkozó lehetőséget megragadtak), minden figyelő- és jelzőtoronyt olyan helyre építettek, hogy a védelemnek ezek a láncszemei mind jobb, mind bal felől egyszerre több hasonló létesítménnyel álljanak látó-, illetőleg halló-összeköttetésben, részben a vett jelzések szabatosságának, félreérthetlenségének biztosításáért, részben a halló- vagy látó-úton továbbított közlések térbeli továbbadhatóságának a folyamatosságáért, meg-nem-akadásáért. Más szóval azért, hogy e bámulatos rendszer egy s más tagjának kieste, nem óhajtott hézagok tűzvész vagy ellenséges támadás miatti keletkezése esetén is lehetőleg

fennakadástalanul működjék. Ez a következetes törekvés — legalábbis látszólag — mindenekelőtt a Nagyilonda—Falkosány közti szakaszon nyilvánul meg; talán az alsókocsályi tábor helyőrsége parancsnokságának létérdekeit érzékelteti a *limes*-szakasszal kapcsolatban.

10. Több helyütt is megfigyelhettünk egymás tőszomszédságában fekvő órtony-maradványokat. Ezek létezése — szerintem — csakis úgy magyarázható meg, ha feltételezzük legalább két külön fő építkezési szakaszhoz tartozásukat; vagy mert tűzben hamvadtak el, részben gondatlanság, részben ellenséges támadás következtében, vagy mert a kezdeti fa ör- és jelzőtoronyok állaga erősen megromlott, a kezdetben valószínűleg jobbára tisztán fából ácsolt építményeket kő-földszintűekké kellett átépíteni. Ásatáskor a gömbszelet idomú mesterséges tereptárgyak fa, a gyűrű idomúak viszont kő alsó szintű építmények maradványainak bizonyultak. A csicsókápolnai „Htroopā” és „Casa urieșilor” magaslatán fekvő toronymaradványoknak a feltárásakor pedig rétegtanilag (tehát függőleges és nem vízszintes értelemben) sikerült megragadnunk két, egymást követett építkezési szakasz nyomait. Mindkét esetben az első építkezési időszak kő földszintű tornya elteregtett alapjaira emelték az (időben) második, szintén mészhabarcs kötésű *opus incertum*-jellegű fallal épített kő-földszintes örállást. E számottevő megfigyelésekkel kapcsolatban ki kell térnem egy látszólag jelentéktelen, de szerintem mégis számottevő lelet megemlítésére. Úgylehet nem pusztán a véletlennek tulajdonítható mind a csicsókápolnai „Htroopā”, mind a „Casa urieșilor” jelzőtoronyának feltárásakor napvilágra bukkant L. Septimius Geta (209—212) társcsászárral egy-egy érme. (Az igazság kedvéért le kell szögezmem, hogy az ezüst denarius az elsőként említett rom II. építkezési szakaszba tartozó tornyának járós zintjén bukkant elő!) Hogy a Szamosgalgó „Casa popii” meg a falkosányi „Cigla” ör- és jelzőtornya közt felfedezett ilyenemű emlékek sűrűbb volta utólagos, kiegészítő hadászati intézkedések gyakorlatba ültetésével magyarázható-e, azt az összes maradvány teljes feltárásáig aligha lehetne eldönteni. Ha ez mégis bebizonyosodnék, a vonalszakasz megerősítése, új elemekkel való kiegészítése Caracalla császár 213. vagy 214. évi daciai látogatásához fűzhető.²⁰ E feltevést semmi esetre sem minősíthetjük légből kapottnak, hiszen jól tudjuk: bármilyen nagyok is lehettek a szükségletek a *Porolissum* és környékén állomásozott csapatostek, továbbá az egész meszesi *limes*-szakasz megerősítése tekintetében, a határvédelemmel kapcsolatos császári intézkedések nem szorítottak

²⁰Caracalla császár látogatásának idejét tekintve eddig — köztudomásúan — még nem alakult ki egységes nézet. A különböző véleményeket illetőleg — többek között — I. Rohden, P.: *Caracalla* címszó PWRE, II Stuttgart 1898 2447. h.; Ritterling, Ernst: ArchÉrt, XXVII 1907 80 kk.; Reusch, W.: *Der historische Werl der Caracallavita in den Scriptorum Historiae Augustae*. Leipzig 1931 (Klio Beiheft 24. sz.); Alföldi András: *Budapest története. Budapest a római korban*. I Budapest 1942 299; Fitz, Jenő: *Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214*. = Accademia d'Ungheria in Roma. Quaderni di Documentazione, Roma 1961 2. sz. 5—23; uő.: *When was Caracalla in Pannonia and Dacia?* Alba Regia VI—VII 1965—1966 202—205; uő.: ActaArchHungXrV₁₋₂ 1962 101 kk.; Macrea, Mihail: SCIV, VIII₃ 1957 240—241; uő.: IstRom. I 1960 454; Dobiás, Josef: Historica, III 1961 36; uő.: *Das tschekoslowakische Gebiet zur Zeit des römischen Kaisertums*. Historica, IV 1962 50; uő.: *Dejiny Ceskoslovenského úzetni pred vystoupením Slovanii*. Praha 1964 stb. Mindeme szerzők a 214. év mellett szállanak síkra. 213 mellett kardoskodik: Altheim, Franz: i. m. 80; Degrossi, Attilio: Scritti vari di Antichità, I. köt. Roma 556; Daicoviciu, Constantin: *La Transylvanie dans l'Antiquité*³. Bucarest 1945 168; uő.: PWRE, XXII₁ 269. h.; uő.: *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts*. Studii Clasice, VII 1965 238—241; uő.: Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc. Biblioteca Musei Napocensis. I. köt. Cluj 1969 371—374; Barkóczy László: *Kiadatlan feliratos kövek Brigetióból*. ArchÉrt, III. sor. V—VI 1944—1945 172—177. L. még: Bodor, Andrei: *Împăratul Caracalla în Dacia*. = In memoriam C. Daicoviciu Cluj 1974 39—50 (nem foglal határozottan állást, szerinte „...lehetőség, hogy [Caracalla] kétszer látogatott el a Dunához...”).

csupán a kapuvárosra és közvetlen környékére, hanem — nyilvánvalón — kiterjedtek Dacia tartomány összes északi határszakaszára is. Ez nem pusztán kikövetkeztetés: számos, régebbiről ismeretes, de az utóbbi években is napvilágra jutott feliratos, valamint katonai jellegű építészeti megoldás, csak Caracalla uralma idejére jellemző emlék is megerősíti. Caracalla császár figyelme egész Dacia viszonylatában köztudottan elsősorban *Dacia Porolissensis* ÉNy-i, É-i és ÉK-i határai védelmének megerősítése felé fordult. Ez a vélemény teljes mértékben egyezik egyes ókori szerzőknek az északi határon túl, kissé távolabb élt szabad dákok, vandálok és más „barbár” népeiségekkel kialakult viszony rendezését illetően.

11. Végül, de nem utolsósorban lenne néhány „műszaki” jellegű észrevételem is:

a) Nem szeretnék idő előtt általánosítani egy-két munkafeltevést. Mégis meg kell említenem, hogy az összes, rendszeresen meg nem ásott, de kissé meglazított földű, gömbszelet idomú toronymaradványból csakis égett faltapaszt-rögök bukkantak napfényre. Megkockáztathatom tehát azt a feltevést, hogy az ilyenfajta tereptárgyak földszinten is faanyagból épített tornyok maradványait rejtik magukban, hiszen különben is nem egy helyütt nem állott megfelelő kőanyag rendelkezésre. Többek közt ilyen esetet figyelhettem meg a konkolyfalvi „Podireu” határrészben végzett ásatáskor, a tőle csupán 10 m-re levő, *opus incertum*mal épült kőfalú földszintes őrtorony-nyom szomszédságában. Hasonló jelenségről számolnak be — egyebek közt — *Germania Superior* limesén is.

b) Ahogy ismételtelen megállapítottam, a tetőfedő cserepek minden ásatással ellenőrzött helyen hiányoztak. Ennek az észleletnek az alapján nagy valószínűséggel következtethetünk a tornyok hajdan deszkázott, zindelyezett tetőzetére.

c) Amennyiben a Szamos-völgy Alsókossály—Tihó közti szakaszán kiépített vonal figyelő- és jelzőtoronyainak a völgytalpához mért viszonylagos magasságát szemléletesen akarnók ábrázolni, földtani szójárással kb. másfél antiklinális rajzolódna ki: a falkosányi „Cigla” 709 m-es tetőpontjától lassan magasságot veszítve (Szamosgalgó tájékán enyhe szinklinálist alkotva), a „Toaca Glodului”-tól eléggé meredeken ereszkedik be a Szamos Nagylonda-közi alacsony padjára, majd a folyó bal parti magaslataira menedékesen felkapaszkodva, Loznától kissé K-re tetőzik, hogy innen aztán Szamoszurdukig, illetőleg Tihóig folyvást ereszkedjék.

*

Végeredményben leszögezhetem, hogy terepkutatásaim és tájékozódó jellegű ásatásaim folyamán az Alsókossály községnél a Szamosba ömlő Kosályi-patak völgye meg a Zsibó városnál a Szamosba torkolló Egregy patak medencéje közt kirajzolódik egy hol keskenyebb, hol szélesebb sávban létesített, 29 biztos, 12, ásatással egyelőre nem bizonyított figyelő- és jelzőtoronyból, egy biztos és két, ásatással még nem azonosított *burgusból* álló, az Ilonda pataka—Egregy torkolata közt esetleg kettős (?) védelmi vonalból összetevődő, tehát mélységben tagozódni látszó, nagyon sok tekintetben a (tágabban értelmezett) Meszes-hegység hullámos, keskeny hátán s DK-i lábánál húzódó, 68—70 km hosszúságú, összetett (komplex) védelmi sávhoz hasonló erődítményöv. Ez utóbbi elemeinek egyikével ellentétben azonban a jelen tanulmányban — nagyon röviden — ismertetett (egyesült) Szamos menti *limes*-szakaszon régebbi kutatók képzelet szülte állítása ellenére sehol se figyelhettem meg *vallum*-részletet. Folytatólagos *fossa-agger* (árok-töltés) létesítését a földfelszínalakzati (geomorfológiai) viszonyok nagyon megnehezítették, kiépítése rendkívüli munkamennyiséget, költséget követelt volna.

(Kutatása is különleges erőfeszítéssel járt, ti. semmiféle útbaigazító helynév, tereptárgy, hegyvonulat stb. nem vezetett „nyomra”). A meszesi védelmi öv esetében „megszokott” tábor-sűrűséghez (kb. 70 km-en hét *auxilia*-tábor²¹!) képest itt, csaknem ugyanakkora távolságon eddig ismert két tábor jóval csekélyebb számából következtethetők az Alsókosály—Tihó szakaszon valamivel csekélyebb lehetett az ellenséges támadások veszedelme, mint a „*Porta Mezesina*” vagy a Szilágy megyei Vármező környékén.

Az ez alkalommal bemutatott *limes-rész* két veszélyeztetettebb szakaszának: 1. a Borszai-hegy („Dealul Bîrsăului”) meg a falkosányi „Cigla” közti, tehát mintegy 12 km hosszú körlet látszik (ezen a részen valószínűleg a karulyfalvi hágó felől várhattak nagyobb erővel indított támadásokat); 2. a másik veszélyeztetettebb 18 km hosszú körlet Csúrfalva meg Nagyilonda közt húzódhatott. Ezen a részen a Szamosba szakadó kisebb-nagyobb bal parti mellékvizek völgyei többé-kevésbé megkönnyítették az erdélyi Szamoshátra, továbbá a *Napoca* felé való előhatolást.

Kutatásaim elégtelen volta miatt továbbra is megoldhatatlan maradt az Ilonda-pataka meg a Büdöspatak völgye hadászati elreteszelésének ügye. Ezek a völgyek aránylag könnyű átjárást tesznek lehetővé a Lápos folyó tágas medencéjéből a Szamos völgyébe. Jövendő, kiterjedtebb kutatások remélhetőleg végleges választ nyújtanak majd a hajdani valóság minél alaposabb megismerhetőségére is. Az alacsony mészkőfennsík jellegzetes exokarszt alakulatai (víznyelők, zombolyok, töbörök, szorosok stb.) mindenesetre megkönnyítették a *limes* legénységének feladatait, ugyanakkor nehezítették a Lápos szelíd domborzatú medencéjéből támadásra indult „barbár” csapatok előnyomulását.

Noha az 1968., 1970. és 1971. évi terepvizsgálódásaimkor sem *vallum* (árok-töltés), sem biztos *castellum* (kiserőd) nyomokra nem sikerült találnom, csupán sok helyütt (jelenlegi településektől többnyire távol eső, máig erdős tetőkön meglepő „épségben”, 0,5—0,7, sőt gyéresebb esetekben 1,8 m magasságig megőrződött, 8—10 m átmérőjű, gyűrűs romként szemlélhető toronymaradványok hirdetik az egykori külső veszedelem nagyságát és a védekezés ehhez igazodó mértékét, mégis határozottan kezd körvonalazódni egy, a földfelszín alakzataihoz, annak adottságaihoz meglepő mértékben alkalmazkodó, azokat kitűnően felhasznált védelmi rendszer. Alkotóelemeinek az egykori valósághoz igazodó, sűrű telepítésével kellőképpen talán nem is értékelhető szerepet játszott nemcsak a jelzőrendszeres adatok gyors közvetítésével a két tábor-vár felé, de hadászati és erkölcsi (morális) hatásuk sem lehetett lebecsülhető.

Az ismételt terepvizsgálatokkor megfigyeltek értelmében tehát, ha az átkutatott területen — korábbi kutatók állításával szemben²² — nem is követhettem folytatólagos *limes*-árkot és -töltést (ezeknek a létesítése az adott földfelszín-alakzati feltételek mellett rendkívüli testi erőfeszítést és gazdasági erőfeszítést követelt volna), a daciai határnak ezen a szakaszán — igaz, csupán tornyok (egyes vagy kettős sorából alkotott?), esetleg néhány *burgus*-szal kiegészített —, de letagadhatatlanul jól szervezett, a Szamos kanyargós völgyében kigyózott főútvonalra támaszkodott védelmi rendszer létezett.

Az adott körülmények közt, amennyire csak lehetséges, egyenesen futott, egyelőre még felderítetlen fő- és mellékutak rendszere, beleértve a tulajdonképpeni *limes*-utat, *Dacia Porolissensis* résztartomány felső hadvezetőségének lehetővé tette bizonyos,

²¹Ferenczi István: *A római Dacia kiterjedésének, védelmének és felosztásának kérdéséhez*. A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társadalomtudományi sorozat, I₁₋₂ 1956 153—173, különösen 163—164, 172/1. sz. kép.

²²Marțian, Iulian: *Urme din războaiele romanilor cu dacii*. Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania I. füz. Cluj 1921 11.

veszélyeztetettebb helyek, rövidebb-hosszabb határszakaszok aránylag rövid idő alatti megerősítését, a védelmi rendszerben netalántán keletkezett rések viszonylag rövid időn belüli betömését.

A nyilván az (egyesült) Szamos-völgyhöz kötődött védelmi berendezés alapján véve eléggé egyszerű. Egyszerűbb annál, amely a Meszes-hegység ormán és annak Erdély belseje felé eső aljában futott.²³

Az alkotóelemek telepítési elvének alkalmazását illetőleg azonban ennek a *limes*-szakasznak, akárcsak a meszesinek az esetében — nyilvánvalón — a legcsekélyebb kockázati lehetőséget is elkerülni igyekvő, a legcsekélyebb terepadottságot is kihasználó, szinte bámulatos, körültekintő aprólékosságot figyelhetni meg. Hogy ebből mennyi az első *castrametatores* érdeme, a későbbi, feltételezhető, véres események milyen új elemek betoldását követelték, azt — természetesen — csupán az egész *limes*-szakaszra kiterjedő, rendszeres régészeti ásatások alapján dönthetnők el. Az esetünkben is 60—70 km hosszan, nagyon egyenetlen terepen, jelentős viszonylagos magasságokkal jellemezhető (sziklafal-részletekben sem éppen szűkölködő) területen kialakított védelmi rendszer tervezésekor — láthatón — nagyon ragaszkodtak ugyan bizonyos alapelvek alkalmazásához, ám a végrehajtás, a „kivitelezés” részletei megdöbbentő hajlékonyságról, a természeti adottságokhoz való szinte tökéletes alkalmazkodási szellemről tanúskodnak, az ismeretlen nevű római *castrametatores* rendkívüli képességeit hirdetik.

Ez a védelmi egység (komplexum) nagyon leleményesen kiesztelt, megtervezett, a földrajzi adottságokhoz „szabott”, tökéletesen összefüggő, alaposan átgondolt, rendszeres, talán mélységben is tagozott, megerősített határ szerves részét alkotta a *limes Daciae*-nak. Ennek létezését mind régibb, mind csak nemrégiben elhunyt neves kutatók is — teljesen igaztalanul — kétségbe vonták.²⁴

A fentebbiekben csak egészen vázlatosan, inkább csak a kutatásával kapcsolatban leszűrhető, főbb eredményein, a hozzá fűzött következtetéseken keresztül bemutatott *limes*-szakasz Dacia tartomány északi határának a közepe tájára esik. Jó ezt észben tartani, mert a keleti határszakaszon, a Beszterce-közeli Óvárhelytől kezdve lényegesen más a helyzet. Ezen, az immár a Kovászna megyei Nagybaconig bejárt, mintegy 280 km-nyire becsülhető határszakaszon a védelmi elemek száma érezhetően kevesebb az északi részeken ismert helyetthez képest.²⁵ Ott főként a Borgói-hegység, de különösen a tetőit tekintve a

²³L.: Ferenczi István: ActaMN, V 1968 75—98; uő.: Dacia N. S., XI 1967 143—162; Gudea. Nicolae: *Limesul roman în zona castrului de la Bologa*. ActaMN, VIII 1971 507—530.

²⁴L. pl.: Ortvy Tivadar: *Dácia és Mösia területén*. ArchÉrt, IX 1875 225—233, 292—306; Römer, Ferenc Flóris: *Les fossées du diable en Hongrie*. Resultats generaux du mouvement archéologique avant la VIIIe session du Congres International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques á Budapest. 1876. II. köt. Budapest 1878 75—76; Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. I. köt. Zilah 1901 38—44; von Domaszewski, Alfred: *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. köt. Suppl. 7633—827 „...V·L·M·p lapis habet, non quod Torma legit ValluM quam ob rem de vallo, cuius vestigia Torma in summo monte intra Kissebes et Mojgrád deprehendisse sibi visus est, ut Romano recte dubites (én emeltem ki!)”; Finály Gábor: *A limes és a pogujori földvár*. ArchÉrt, XXIV 1904 9—15; Daicovicu, Constantin: *Limes Dacicus*. Societatea de mîine, 1929 167—168; uő.: Dacica. *În jurul unor probleme din Dacia romană*. I. *Problema ocupării Daciei*. II. *Există un Limes Dacicus în Munții Meseşului?* AISC, II 1933—1935 254—256, 302—304; uő.: Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania (a továbbiakban: ACMIT), III 1930—1931 3—4, a 3—4. jegyzettel; uő.: Dacica... 163 a 2. jegyzettel, 247—249; Macrea, Mihail: *Castrul roman de la Bologa*. ACMIT, IV 1932—1938 198, 3. jegyzet; Balás Vilmos: *Az alföldi hosszanti földsáncok*. I—II. Budapest 1961. (Régészeti Füzetek II. sor. 9. sz.); uő.: *Die Erdwalle der Ungarischen Tiefebene*. ActaArchHung, XV 1963 322, 39. jegyzet stb.

²⁵Ferenczi István: *Limes-ul Daciei Porolissensis între Valea Zagrei și valea Mureşului*. Sargetia. Acta Musei Devenensis (a továbbiakban: Sargetia), XI—XII 1974—1975 285—289; Ferenczi István, Petică, Minai:

2000 m-t is meghaladó Kelemen-havas, no meg a Görgényi-hegység, továbbá a Hargita, de általában a Keleti-Kárpátok többemű párhuzamos redőrendszere tette fölöslegessé a határvédelem nagyobb arányú kiépítését, míg északon, a helyi jelentőségű „*Porta Mezesina*”-n kívül kb. 110 km szélesre tárul a „Szilágysági-kapu”.

A keleti határszakaszon az előretolt ör- és jelzőtoronyok aránylag csekély számához képest föltűnően nagy a közepes nagyságú erődítményeké. Számos *burgi* reteszelte el a (kis) ún. „belső kárpáti medencéből” a belső Erdélyi-medencébe hajdanában átvezetett hegyi átjárókat.²⁶

Ezzel elérkeztünk egy, a Dacia *limes*-ével kapcsolatban eddig elfogadott, uralkodó, alapvető kérdés említéséig. Mint ismeretes, kellő terepismeret hiányában von Domaszewski Alfred, neves német régész és feliratkutató megfogalmazta az ún. „Talsperre” („völgyzárás”) elméletét. Tudományos berkekben közismert volta és helyszűke miatt nem térhetek ki e kérdés bővebb taglalására. Bár a *limes*-kutatásban valamennyire is járatos, gondolkodó személynek első olvasásra alapos meghökkenést okozhatott volna az *auxilia*-táborok e látásmód, szemlélet szerint támadásoknak teljesen kitett volta, alig védelmezhetősége, a köztes, valamint előretolt védelmi elemek hiányából következő „vaksága”, hadászati tehetetlensége, tehát az elmélet voltaképpen elfogadhatatlan volta²⁷, körütekintő kutatások híján mégis évtizedek hosszú során keresztül ez volt a szinte meg se kérdőjelezett, egyedüli tudományos nézet. Az e tanulmányban, de más közléseimben is előadtak alapján ítélő szakembernek — úgy vélem — azonnal világossá válik ennek az íróasztalnál született elképzelésnek a tarthatatlansága. Noha Torma Károly a múlt század 70-es éveiben végzett kutatásainak eredményei²⁸ már helyes útra vezethették volna von Domaszewski Alfredot nézete kialakításában, a német kutató, úgy Játszik, nem mérlegelte kellő alaposan a való helyzetet, vagy nem ismerte eléggé Torma Károly megfigyeléseinek tanulságait, így fogalmazhatta meg a kutatások mai állása szerint már rég elavult nézetét. Ma már teljességgel elfogadhatatlan tétele szerint Dacia tartomány határait ugyan csaknem szabályos egymástóli távolságra telepített, de végeredményben csupán mégiscsak nagy területen elszórt *auxilia*-táborok sora védelmezte volna. A természetesen az Erdélyi-medencét övező hegységkoszorún (Jordanes ókori történetíró *corona montiumán*) keresztül vezető jelentősebb hágók alján, a hegységekből kivezető jelentősebb folyóvölgyek nyílásánál épített — Paulovics István megnevezésével élve — „peremtáborokon” kívül a tartomány még felderítetlen határszakaszain is mélységben tagozott, figyelő- és jelzőtoronyok sorára, *burgira*, *castellára* támaszkodott, keskenyebb-szélesebb védelmi övet kell feltételeznünk, az „töltötte ki” a *castra* közét. Csakis így magyarázható meg az a furcsa helyzet, hogy a rómaiak mintegy 165 évig

Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș. (I. rész) ActaMN, XIX 1982 568—584; (II. rész) ActaMN XX 1983 121 stb.

²⁶L. pl.: Ferenczi Géza—Ferenczi István: *Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962—1965 de Muzeul din Odorhei* (Notă preliminară). Studii și materiale — Tîrgu Mureș, II 1967 55—57; uók.: ActaMN, XIX 1982 279—285; Ferenczi István. Petică, Mihai: ActaMN. XIX 1982 568—584; XX 1983 121 stb.

²⁷A „Talsperre” elméletével kapcsolatban Li von Domaszewski, Alfred: *Zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung*. IV. *Dacia*. Rheinisches Museum für Philologie N. F., XLVIII 1893 240—242; uó.: *Die Beneficiarposten und die römischen Strassenetze*. Westdeutsche Zeitschrift, XXI 1902 191. Radnóti Aladár érdeme e fölfogás tarthatatlanságának a fölismerése. Vö. ArchÉrt, III. sor. V—VI 1944—1945 138—141, 152; uó.: *Dacia meghódítása és szervezete*. Antiquitas Hungarica, I 1947 42.

²⁸Vö. *Adalék észak-nyugot (!) Dacia föld- és helyiratához*. A Magyar Tudományos Akadémia Ekvönyvei (a továbbiakban: MTAÉ), II 1862—1868*35—39; uó.: ÉTTK, IX. köt. II db. 1880; uó.: *A Limes Dacicusról*. Századok, XIV 1880 251—254; uó.: *A limes Dacicus és római felirat- s régiségtani közlemények*. MTAÉ, 1880 19—21; uó.: *Dacia nyugati határtöltéseiről*. MTAÉ. 1883 133 stb.

hatásosan védelmezheték a dunai határból messze északra, zsákszerűen a *barbaricumba* „mélyedő”, kb. 80 000 km kiterjedésű Dacia tartomány 1400 km-nél hosszabb határát!

Végezetül még egy, ehhez kapcsolódó kérdést érintek egészen röviden. Mint arra egyik korábbi közlésemben röviden már utaltam²⁹, a daciai határvédelem bizonyos tekintetben ugyan hasonlít *Germania Superior*, *Raetia* tartomány *limes*-éhez. Ez többé-kevésbé természetes is, hiszen — végeredményben — mindegyik szervezésében, megalkotásában szinte döntő szerepe volt Traianus. császárnak még az említett tartományok helytartójaként szerzett tapasztalatai alkalmazásával. A *limes Daciae* azonban mélységbeli tagozottságánál, „mozgékonyosságánál”, védelmének rugalmasságánál fogva nagymértékben járult hozzá az ellenséges erők idejekorai legyengítéséhez, szétszórásához, felmorzsolásához, megsemmisítéséhez.

A daciai *limes* mindeme jó tulajdonságai, sokoldalúsága, a vele kapcsolatos ötletes megoldások érvényesülése, a tervezésében megnyilvánuló éleselméjűség, körültekintés miatt hadászati-harcászati tekintetben minőségileg messze felette állt a germaniai, raetiai, britanniai hasonló létesítményeknek, ahol, mint tudott, Hadrianus császár uralkodásának első éveitől (117 utántól) kezdve minden rendelkezésre állott katonai erőt felsorakoztattak a merev, arcvonalszerű határra, Kahrstedt Ulrich és Kornemann Ernst nagyon találó szavaival élve: a „kordon vonalra”.³⁰ Ha az ellenségnek sikerült áttörnie ezen az arcvonalon, a hátszágban szinte akadálytalanul dülhatott, rabolhatott, míg csak sietve ellene nem küldtek megfelelő alakulatokat.

Ehelyütt bővebben nem tárgyalhatott jellegzetességei miatt Dacia *limese* nem a közép- és nyugat-európai, hanem inkább a Birodalom délkeleti tartományainak (Sziíriának, Arabiának, Palaestinának) a védelmi rendszerére hasonlított. Mégis ezektől is különbözött; sajátosságait megtartotta Dacia katonai-közigazgatási kiürítéséig.

²⁹ ActaMN, V 1968 94, 96.

³⁰ *Germania*-val kapcsolatban idézzük: Kornemann, Ernst: *Klio*, VII 1907 88—89; uő.: *Römische Geschichte*. II. *Die Kaiserzeit*. Stuttgart 1942 267, 293; Kahrstedt, Ulrich: *Bonner Jahrbücher*, 142 1937 32; Salmon, A. T.: *A History of the Roman World from 30 B. C. to A. D. 384*. London 1963 297—301, 302—304; *Britannia*-val kapcsolatban utalunk: Kornemann, Ernst: *Klio*, VII 1907 89—92; Macdonald, George: *The Roman Wall in Scotland?*. Oxford 1934 83—95, 343-358, 466—482, de különösen 468; Richmond, J. A.: *JRS*, XL 1950 48, 54—55; uő.: *Roman Britain*². London 1966 (utánnomás) 52; Davies Pryce, T., Birley, Eric: *JRS*, XXV 1935 59 stb.; *Numidia* tekintetében 1.: Carcopino, Jérôme: *Le Limes de Numidie et sa garde syrienne*. *Syria*, VI 1925 30—57, 118—149; Guey, Julien: *Note sur le Limes romain de Numidie et le Sahara du IVe siècle*. = *Mémoires de l'École française d'histoire et d'archéologie de Rome*, 1939, 178—278; Leschi, Louis: *Travaux de l'Institute de Recherches Sahariennes*, I 1942 47—68; uő.: *Nouvelles recherches aériennes sur le „limes” d'Afrique*. *Revue Africaine*, XCI 412—413. sz. 1947 209—211; újraközölve: *Études d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines*, 34, 37—38 stb.